

III. A NÉPVÁNDORLÁS KORA ARADVÁRMEGYÉBEN.

Germán-mozgalmak. Hún- emlékek. Az avarok korszaka. A szent-annai avargyűrű és aranyelet. A Papokhalma. Az Ördögárok vagy Traján. Mese Csörsz királyról. A helynevek tanúsága. Szlávok. Kazarok.

Daciának a Maros (Marisia), Fejér-Körös (Miliare), Fekete-Körös (Gil-pit) és a Sebes-Körös (Grisia) mellett levő részét a harmadik század végén germán vandálok szállották meg¹⁾. Éjszak-nyugatról jöttek s e folyók völgyein fölfelé a kvádokon és jazzygokon keresztül jutottak Erdélybe. Onnan, a húnok által nyomtatva, a gótok hatalmas királya, *Geberik* verte ki őket. Tudákos hagyomány szerint fél milliónál több görög, gót, vandál, gepida és bolgár (!) vett részt a csatában. A vesztes vandálok az aradi várba menekültek; halottaikat pedig az öt halomban temették el²⁾.

A Dacián s így Arad vidékén is osztozó gótok, gepidák csakhamar elismerni kényszerültek a húnok fennsőbbiségét, de megmaradtak az elfoglalt tájakon. A hún birodalom középpontját, a mennyiben ilyenről e fajta szövetségnél szó lehet, a Maros torkolatánál kell keresnünk; s ugyane folyó alsó folyásánál kerültek felszínre (Nagy-Szent-Miklósnál, Perjámosnál) a hún kor legnevezetesebb emlékei; arany ötvösművek, melyeknek mesterei a gótok. Kétségtelenül germán munka azon 334 arany súlyú merőkanna féle, igen tiszta aranyból vert edény is, melyet 1848. táján állítólag Aradvármegyében találtak. Forrasztásnak nyoma sincs rajta. Dudorai a régi éjszaki kürtökön található hadi zeneeszközök ízléses művezetére emlékeztetnek³⁾. Az alább említendő szentannai aranyelet szintén némi bizonyosság a mellett, hogy germánok e vidéken is laktak és pedig a húnok idejében. Ha a Tisza-Duna közt akárhol, legvalószínűbben mégis Szeged környékén volt Attila főhadiszállása, közvetlenül hún uralom alatt kellett állnia az aradi síkságnak egész a Hegyaljáig, melyen túl már bizonyosan nem kalandoztak oly szívesen a lovas vitézek.

Attila főhadiszállását egy kis erőltetéssel Aradon lehetne keresni. A követ, Priszkosz Rhetor, mint előadásából kitűnik, a fejrtemplomi táborból

1) *Jordanis*, Closs kiadása 76., 77. l. *Hunfalvy*, Ethnogr. 106. — 2) *Knauz*, Egyet. M. Encycl. III. 657. — 3) *Arnett*, Die antiken Gold- und Silbermonumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien, 87. l. — *Archaeol. Közl.* V. 31. — Vételre 1848-ban ajánlották fel a bécsi cs. muzeumnak, mely azonban túlságosnak találta az árát. Azóta, fájdalom, nyoma veszett.

éjszakra utazott a főtáborhoz. Ezzel az irányt csak általában jelezte, mert az éjszaktól kissé nyugat vagy kelet felé eltérhetett. Hat napig tartó útja végződhetett Gyula vagy Szeged tájékán; sőt, ha figyelembe vesszük a kerülgetést és lassú haladást, Aradon is¹⁾. Ez a föltevés azonban elesik, mert Priszkosz elég világosan írja a főhadiszállásról, hogy «sem kő, sem fa nincs az ezen tájakon lakó barbároknál; hanem ott máshonnan szállított fát használnak.» Aradon elég közel volt a kő, a várost pedig az egész középkoron keresztül rengeteg erdőségek környezték. Magát a fát Szegedre, melynek táján feküdhettek a főtábor, alkalmasint innen, a Maroson úsztatták le. Lehet, hogy a görög követség, mely Attilához ügyekezett, az ú. n. Bánsági-hegyek nyugati lábánál haladt előre a síkságon s Fejértemplomról Versecz, Detta és Temesvár felé menve, Aradnál kelt át a Maroson, melynek jobb partját követve szállt Szegedhez. De mégsem hihetjük, hogy ez volt az út iránya; mert a Marosról az út hatodik napjáig még csak nem is emlékeznek. Így a követség inkább Lovrinon és Kis-Zomboron át ért Szegedre.²⁾

Attila hadi eljárásának alapeszméje volt, hogy «lerombolja azt a római limest, mely erős várrendszerben kínai falat vont a római birodalom és a barbár-világ közt»³⁾. S a mit szemelött tartott délnyugaton, semmiestre sem hanyagolta el kelet felé sem. Hogy Erdélyt bírja, hatalmába kellett kerítenie az Aradmegyén is átvonuló külső és belső limest. Talán ősei is megtették már ezt; a hún korból azonban csak az ő nevét ismeri a hagyomány.

A megyében levő halmokat helyenként hún halmoknak nevezi a nép, némelyiket Attila halmának is.⁴⁾ Dombegyházán — ma Csanádnak, a középkorban Aradnak e falujában — keresi Attila sírját⁵⁾ s meg-megbolygatja halmát a mesés vas, ezüst és arany koporsó kedvéért⁶⁾. Ebben csak megerősíthette az ott talált Attila-pénz⁷⁾, nem gondolván vele, hogy ez csak e századbeli gyártmány. A tudós hagyomány szerint is: «Attila natus est Engaddi, educatus est in Zelemér, *sepultus est in Dombegyháza*»⁸⁾. Arad-

1) *Salamon* a Századokban, 1881. 24. l. — 2) *Salamon*, id. h., 29. l. *Révész* ellenben (Ettellaka. Debreczen, 1859.) nagy súlyt helyez arra, hogy Priszkoszék a Maroson átkeltek s azt hiszi, hogy e folyó a követség útjának leírásában említett Drékon, vagy Dricca, melynek nevét — úgymond — Zarándmegyében — épen a Maros mellett eső Drejka nevű kis bányaközség tartotta fenn. Helyesen jegyzi meg *Szabó* K. (Kisebb tört. dolg. I. 67), hogy a Maros sohasem is folyt Zarándban s hogy ma sem a Fejér-Körös, sem a Maros mellett nem találhatunk ilyenév helyet. *Salamon* (34. l.) — mint kiemeli — semmiféle hún névre emlékeztető helynév kedvéért sem tért el a szerénte helyes útról, »bár Aradmegyében az Elek falu név Ellákra emlékeztethet vala.« Azt hiszem, Elek inkább emlékeztet Velekre, kiről a honfoglalás történetében lesz szó. — 3) *Salamon*, id. h. 35. — 4) *Parecz*, Aradm. leírása, 77. — 5) Ezt *Pesty* is említi a Századokban, 1876. — 87. l. — 6) Legújabbban *Medgyaszay* Lajos készült kutatni. V. ö. *Hunfalvy*, Egyet. földr., II. 228. — 7) 1861. évi lelet a békésmegyei muzeumban. V. ö. Békésm. tört. évk., II. 167. — 8) *Szabó*, Kisebb tört. dolg. I. 72.

megyében 1455-ben *Budafalvát*, 1484-ben *Buda falut*¹⁾, 1483-ban egy, a váradjai kastélyhoz tartozó *Csaba* nevű falut is említnek az oklevelek²⁾. A magyarság erősen használta e helyneveket máshol is, melyekhez talán nem is a hún mondából, hanem a szláv nyelvből jutott; míg azonban ez utóbbi nincs bebizonyítva, szabad utalni rájuk azon másik, kicsúfolt szempontból is. Van még egy utolsó, bágyadt emlékezés a húnok nagy koráról, hogy «a pécskai körsánczot a *nagy-magyarok* építették, *mikor Erdély felé bemenekültek*»³⁾. Ha jobban kutatnók a néphit ezt a részét, alkalmasint kitűnnék, hogy a Királyhágón erről is van még nyoma a székelyek hún eredetének!

A hún szövetség felbomlása után ismét mozogni kezdtek a germán elemek; 488-ban a gepidák a Fekete-tengertől a Tiszáig terjedő részeken már otthonosan érezték magukat; s ki tudja manap, mily mozgalmakat okozhatott e vidéken is a longobard *Alboin* s a gepida *Kunimund* küzdelme (566). A két vitatkozó között egy harmadik örült: a longobardok szövetségese, *Baján* avar khágán lépett a gepidák tiszabalpárti örökségébe. Több mint százévi bizonytalanság után ismét szabályozottabb állam tagja lehetett tehát a mai Arad vidéke.

Az avar rokon és sokban egy természetű volt a húnnal, melynek mintájára szervezkedett. A Marosnak Paulis és Szeged közt levő alsó folyása tehát jelentőségéből e korban sem veszíthetett. A vidékünk tőszomszédságában levő Kunágota híres leletei ép oly fontosak az avar, mint a szentmiklósiak a húnkorszakra nézve. Az aradi határban egy kún- vagy húnhalomban 1890-ben nagy ép bilikomot, edényeket, kengyelvasakat és zablát, lópatkót és lócsontot s kő hálónehezéket találtak⁴⁾, kétségtelen bizonyosságul, hogy a kőkorbéli telepet utóbb turáni származásúak használták.

Egy hatalmas építmény, a szentannai *avargyűrű* s az ezt metsző *Ördögárok*, valamint a szentannai *aranylelet* méginkább mutatja, hogy e vidék nem csekély értékű lehetett az új hódítók szemeiben.

Az arad-csanádi vasút Zimándtól négy és fél kilométernyi távolságban egy töltést metsz át; egy kilométerre e töltést egy másik követi s azután — a 6 kilométerre levő szentannai állomásig — ismét teljesen sík földön halad tovább. Az említett két töltés egybefügg s egy kerülékhez tartozik, melyet a vasút úgy szel keresztül, hogy az idom egyharmada éjszaknyugatra, kétharmada pedig délkeletre marad. Amannak éjszakkéleti pontján a katonai háromszögelés déli alappontját jelző gúla, emennek délkeleti részén pedig a Földvár (a románoknál Várba) nevű sánczolat ötlik szembe⁴⁾.

1) Orsz. lt. Dl. 322. és 18940. — 2) U. o. Dl. 18198. — 3) Pécskai néphagyomány. — 4) Az arad-csanádi vasút körösvölgyi vonalának 28. szelvénye mellett. *Dáni* János ajándékából a Kölcsey-egyesületé. — 5) Fekszik, a katonai térkép szerint, az é. sz. 46°18'30"-tól a 46°19'-e és a kel. hossz. 39°6'7"-tól a 39°7'50"-e alatt; nyugaton Tövisgyház, délen és keleten Pusztaszelistyera (melytől a földvári pusztá odább dk-re esik) határos vele.

A kőemléktől délnyugatnak 10 lépésre tett mérések, melyek az egész földhányásra nézve irányadók, koránsem vonatkozhatnak az eredeti állapotokra. A lejtőség mindkét oldalt le van szántva s a sáncz koronáján is gazdag búzavetés tarlóján virít a szarkaláb¹⁾. — A sánczolat belseje sík, alakja pedig kerülékhez hasonlít, melynek hosszabb tengelye mintegy 2, kisebb tengelye viszont (délnyugatról éjszakkéltre) valamivel több, mint egy kilométerre nyúlik; terjedelme tehát hozzávetőleg 200 hektár. Ennél fogva oly nagy, hogy az idáig ösmert avar gyűrűk közül csupán a két-akkora temes-zsadányi múlja felül²⁾. A szentannai gyűrűnek különben csak belső körét ismerjük.

Az avar Ringeknek egyik legjellemzőbb sajátága, a föld-beégetés, itt sem hiányzik. A sáncz töltésének burkolata égetett föld, melynek vastagsága 50—60 cm. E réteget a több mint egy ezredév alatt annyszor ismételt szántások elkoptatták ugyan; több helyütt azonban most is jól láthatók, az égett föld rögöit pedig mindenütt találjuk³⁾. Edény-törmelékek is nagy számmal mutatkoznak.

Csupán ezen leletek pontos gyűjtése, megfigyelése, tanulmányozása s más vidékek leleteivel való összevetése által lehetne írni oly törvénykönyvet, melynek nyomán az egyes tárgyak avarvoltát s ezzel a fejlődés fokát megállapíthatnók. Mert ha a keszthelyi avar sírok s a kunágotai, szentendrei és ozorai leletek alkalmasak is arra, hogy belőlük az avar-kánonnak némely cikkét megszerkeszszük, arra semmiesetre sem elegendők, hogy általános törvényeket vonjunk le belőlük. Ezt az adatok szorgalmas gyűjtésének kell megelőznie.

Maga a nép «die Schanzen» név alatt ismeri a szentannai karámot; s ha műveltebbek még régen Ringnek hitták is azt, elnevezésök jogos voltát csak a sáncz alakjában s nem annak alkotása természetében keresték⁴⁾.

1) Jelenleg a korona mintegy 4 m. széles, a neki megfelelő lejtőség pedig 19—19 méter. A külső lábánál levő árok teljesen elmosódott s egy második töltésnek csak alig sejtető körvonalait jelzi. A belső árok szélessége azonban annyi szántás után is tetemes; és pedig a belső lejtőnek aljától a töltést belül kísérő emez árok éléig 38 méter s így a lejtőnek épen kétszerese. A megmért pontnál vannak alacsonyabb, de magasabb fekvésű pontok is; pl. délen és délnyugaton szembetűnőleg emelkedettebb a térség s így az adott méretek csupán átlagos számok gyanánt szerepelhetnek. — 2) Pích József: A zsadányi avartelepek Temesvármegyében. (Történ. Értesítő, 1877. — 49—59. — 3) Ebből is sejtetni, mily roppant tüzet kellett kiállnia a rőzsével borított földrtegnek. A szentannai rögök ép olyanok, mint a zsadányiak és csak erősebb égetésök és könnyebbségök által különböznek az alább említendő és szintén a szentannai határban levő Papokhalmán talált rögöktől, melyek vassalakféléit nem tartalmaznak. — 4) Bél Mátyás szerént (Comitatus Aradiensis. Kézirat az eztergomi primási könyvtárban, B. Nro 17. X. d. 6. — Pars specialis, §. 2.) a törökök, Orodot elfoglalván, »facta specula, a Marusio versus Komlós vicum usque ad montes vastos aggeres deduxerunt.« Említ ilyesmit Knauz is (M. Encycl. III. 659.) A kémhelyet aligha azonosíthatjuk akár a szentannai avargyűrűvel, akár a Papokhalmával s a töltéseket sem téveszthetjük össze az Ördögárkával, melyről később lesz szó.

Csupán arra hivatkoztak, hogy e helyütt — talán parittyákban használt — égetett veres golyócskákat találtak; s arra, hogy a földhányás keleti részén, a földvárból, néhány évtized előtt ütő és vágó vasfegyvereket ástak ki. Kár, hogy elkallódtak; máskülönben nevezetesen tájékozhatnának a sánczok korára nézve, kivált ha igaz, hogy pénzek kíséretében fordultak elő. A szomszédmegyei kunágotai avarlelet egyik legfontosabb része épen Justinianus (527—565.) aranya¹⁾. Hogy valamikor több pénzt s talán, mint Kunágotán, egyéb kincset is találtak e Ring belsejében, azon homályos tudósításból sejtetni, hogy pár évtized előtt állítólag néhány törökországi ember kért és nyert engedélyt az itten való ásatásra. Mint mondták, egy világosi pasának ide rejtett kincseit kutatták. Ha ez tény, ha valóban Törökországból kerültek ide azon emberek és ha valóban írott emlék utasítása nyomán keresték föl a helyet, úgy arra következtethetünk, hogy ez avargyűrűt lelethely gyanánt ismerték már a török hódítás korában is²⁾.

1888. ápril 21. a földsáncz oldalában a vasúti munkálatok alkalmával durva cserépedény töredékeit, egy csontváz maradványait s a feldúlt sírban több arany ötvösművet találtak. A lelet fő része egy aranykoszorú, mely valószínűleg hármassodrony-abroncsra felfűzött és 12 vertarany babérlevélből áll.

Eredetileg, úgy látszik, négyesével voltak összefűzve a középső eredetet kivéve teljesen sima levelek s úgy akasztották ezt a vékony arany-sodronyra. A lelelet egy sodrony-karperecz s egy tömör aranygyűrűkből álló másik karperecz egészíti ki³⁾. Az egésznek súlya 40 cs. arany. Közéleiben egy gyermek s két felnőtt egyén csontvázát találták⁴⁾. Ez a lelet s

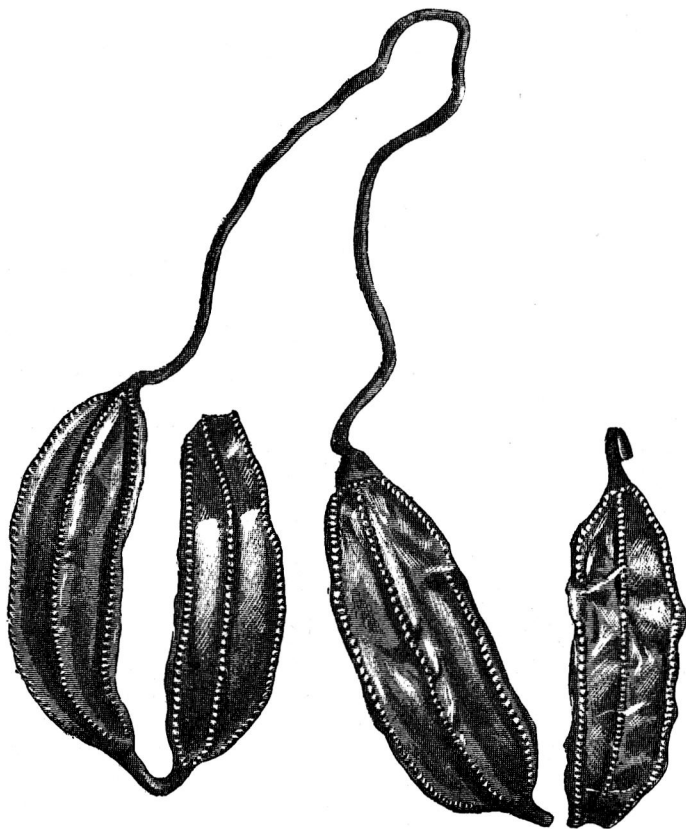
¹⁾ Justinianus korából aradmegyei lelet gyanánt csak egyetlen rézérmet ösmerek. Kőrírata DNIVSTINI/ANVS PPAVG a szokott mellképpel; hátlapján

A	M	X
N		V
N		II
O		B
CON		

Aradon a Marosban, homokhordás-közben találták. Most *Deniflő* Sándor ajándékából a nemz. muzeumé. (1875. évi jk. 114. sz.) — ²⁾ Egy szentannai öreg embertől hallottam, hogy máig is a földvár boltozott pinczében van elrejtve a pasa kincse s hogy a pinczéből éjfélenkint óraketyegéshez hasonló zajt lehet hallani. »Ich hab' selbst nicht gehört«, tette hozzá kedélyesen. Szerénce Bibics, Arad egykori híres alispánjának bérese a mult század első felében sok kincset talált a sánczban. Gazdája, kinek ezt jelentette, felakasztotta őt s a kincset magához vette. Az öreg azt is hitte, hogy Bibicset nemsokára »wegen Hochverrath« fekete zárt kocsin vitték Bécsbe, honnan többé nem is jött vissza. — ³⁾ A leletről először az »Alföld« (1888., 95. és 96. sz.) hozott tudósítást, majd az »Arad és Vidéke« (99. sz.) s az Archaeol. Értesítő (286. l.) A leleletet az arad-csanádi vasút igazgatósága a nemz. muzeumnak engedvén át, ezt *Pulszky* Ferencz néhány szóval a régészeti társulat 1889. okt. 29-iki ülésén mutatta be a nélkül, hogy a babérkoszorú koráról nyilatkozott volna. — ⁴⁾ Amaz a Kölcsey-egyesület muzeumába, emez, a lelelet megvizsgáló dr. *Török* Aurél által, az anthrop. muzeumba jutott.

több más elkallódottnak emléke megfelel azon hitnek, hogy az avarok gyűrűik belsejében gyűjtötték össze rablott kincseiket; többet azonban, a tér alapos átkutatása nélkül, valóban nem lehet mondani; az igazságot magát hozzátételek nem pótolhatják.

A szentannai gyűrűtől odább éjszaknyugatra, $5\frac{1}{2}$ km. távolságra¹⁾ a Papokhalmra szintén az avarokra emlékeztet²⁾. Kincskeresők régóta kutatják oldalait s ezer meg ezer cserépdarabot löktek ki az árkokból, melyek-

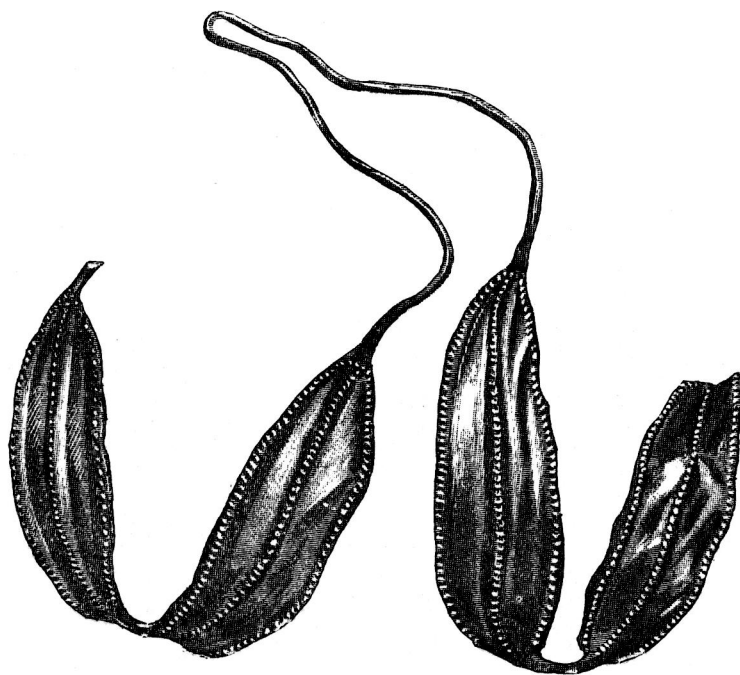

A szentannai aranyeleből.

kel hepehupássá tették a domb szabályos alakját. Itt is jól s még tömörebben égetett rögök borítják a jobbadán már lehordott, ez idő szerint azonban nem szántott halom felületét. A földet itt már nem rőzsével, hanem árpa-szalmával égették be, mint ezt a szalma szövetének lenyomata bizonyítja.

1) Metszi a kel. hossz. $39^{\circ}6'50''$ -e s az é. sz. $46^{\circ}20'20''$ -e. — 2) Magassága 3—4 m.; átmérője 27, kerülete 85 m., területe mintegy $572\frac{1}{2}$ m. A környező s részben vízzel borított sáncz belső lejtősege 16, maga az árok lenn 11 s fenn nem kevesebb, mint 48 m. széles. Az ezen sánczon kívül eső és az egész földhányást környező töltés alapja 27, oronája $6\frac{1}{2}$, magassága mintegy 1 m.

A Papokhalma a földvári avargyűrűnek mintegy előretolt őrhelye. Azok, kik avar emlékek gyűjtésére vállalkoznak, hogy azokkal a civilizációnak igen alacsony turáni fokán álló nép multját világosabbá tegyék, nem mellőzhetik egyszerűen e telepet; és pedig annálkevésbé, mert az égetett föld között itt is számos edénydarabot találunk. Szabadkézzel készített, sajátos alakú, felakasztható tányérok; csücskökkel ellátott, barnán égetett egyéb edények, füles kannák, vörösre égetett fazekak, merítő és hol finomabb, hol durvább kidolgozású ivóeszközök stb. hevernek szerteszét¹⁾. Hasonló leletek máshol, Aradmegyében sem ritkák ugyan s a tányért kivéve nem mutatnak eltérő mintákat; azon körülménynél fogva azonban, hogy a

A szentannai aranytányérból.

szentannai avargyűrű rendszeréhez tartozó dombon fordulnak elő, mindenestre megérdemlik az avarkor kutatóinak figyelmét.

E két földműtől nyugatra, csekély távolságban halad az úgynevezett *Ördögárok*, vagy *Traján*. E töltés alapja 12, koronája $2\frac{1}{2}$, magassága 0·8—1 s lejtője körülbelül 1 méter. A lejtő mindkét oldalon egyforma, ami figyelmet érdemel²⁾. Ezen Ördögárka valószínűleg egy azzal, mely Ho-

¹⁾ Néhány példány az aradi lyceumban. — ²⁾ A zimánd-simándi országúton levő Vársárhelyi-csárdától éjszakra, a Debreczentől való 168 km. távolságot jelentő oszloppal szemben, az úttól balra mintegy 20—30 méterre levő töltésen eszközölt mérés. Székudvarnál az árok szélessége lenn 6, fenn 10—11, mélysége 1 m.

dony, Monostor¹⁾, Ároki²⁾, Arad, Zimánd, Kurtics, Árokszék³⁾, Simánd, Székudvar⁴⁾, Nagy-Csorvás és Szelistye-pusztá, Pély, Varsánd, Sarkad, Geszt, a bihari Zsadány határán át egészen a Tiszáig (Tisza-Dobig) vezet⁵⁾, legnagyobb részében azonban csaknem teljesen el van mosódva.

Ezen Ördögárka nyugatról várható támadások ellen védelmezte a temes-zsadányi és a szentannai avar gyűrűket. Keleten a római kettős limest használták föl védelmökre.

Ha a szentannai avargyűrűt a zsadányival légvonalban összekötve kezeljük, éjszakkeletről délnyugatra menő mintegy 51 km. hosszú vonalat nyerünk. A zsadányi gyűrűhöz az Ördögárka Knéznél van legközelebb, t. i. mintegy 15 km-re; a szentannaira nézve ezt nem állapíthatjuk meg hasonló biztonsággal, de ott is 8—10 kilométerre megy a távolság. A keleti oldalon az Ördögárkával némileg párhuzamosan vonuló első római sáncz Zsadánytól ismét körülbelül 15 km-re van s ennek kovaszincz-világos-zarándi folytatása szintén 12—15 km-éterre lehet a szentannai gyűrűtől. Ekként az Ördögárka és az első római sáncz által közrefogott s keletfelé még más római sáncz által védett területszalag szélessége 20—30 km. közt változott; s ezen belső vonal védelemképességének emelésére szolgált úgy a zsadányi, mint az ennél jelenleg jóval kisebbnek látszó szentannai avargyűrű is. A szentannai Papokhalma azt látszik bizonyítani, hogy nyugatfelől a nagy Károly idejében a dunántúli részt elfoglaló frankok esetleges támadása ellen mindig készen állottak; a frankok különben sem egyszer csaptak be a Duna-Tisza közére. Keletfelől viszont a hajdani Daciában elhatalmasodni kezdő szlávok ellen ügyekeztek védekezni, miben nagy segítségökre voltak a római sánczok, melyeknek mélyebb árcai különben is a daciai oldalfelé estek.

A már meglevő földmunkákat tehát, a hol tehették, saját céljaikra használták fel; s az alföldön végighaladó ezen árkot lehetetlen meg nem különböztetni maguknak a rómaiaknak építkezéseitől.

A nép hol Csesz, hol Csörsz, hol pedig egy «cseh» királynak tulajdonítja építtetését. Az eredetét magyarázó sok monda közül csak egy változatot említek föl.

1) *Rómer* régészeti térképe szerint (1877) Pécska felé is. — 2) Csála és Arad közt fektött; egy 1723. évi térkép a Maros melletti Jarecot, mely nevét kétségkívül ez ároktól vette, már pusztult helynek mondja. — 3) Ez viszont 1394-ben (Haan-Zsilinszky, Békésm. okl. 57.) a mai Szent-Márton mellett levő Királyihoz tartozott. Mácsának Szent-Mártonba vezető utcáján a háztelkeken szintén van nyoma a sánczolatnak; az Ördögárkához tartozott-e, mint mondják, ma már nem lehet eldönteni. — 4) Székudvarnak 1811. Farkas János által rajzolt térképén délről éjszakra megy az »Agger Troján«, csak Szelistyénél van egy kanyarúlat; a Balta-csel-Marénál mocsarakban veszett el, a pélyi határban azonban jelezve van a folytatása. Legszebben a székudvari uradalmi rét éjszakkeleti, a község rétjével határos helyén látszik s a Szittyurellén (Szitty-ér-elején), hová délről b. Wenckheim Traján nevű 500 holdas majorjából jön. — 5) »Végét csak az Isten tudja«, mondta volt Öreg Nagy János, székudvari gazda.

Csesz király elakarta venni egy másik király leányát. Azt mondták, neki adják, ha árkot húz a Dunán, Tiszán, Körösön és Maroson keresztül. Azért mondtak pedig ilyen nagyot, hogy meg ne tudja tenni. Ő azonban rettenetes sok embert hajtott fel, mint a hogy most mindenkit elvisznek katonának. Elhajtottak egy szegény muzsikust is és sokáig ott tartották a keserves munkában. Olyan sokáig, hogy azalatt felnőttek piczi gyermekei s megis tanultak játszani apjuknak otthon hagyott hegedűjén. Eltökélték, hogy török, szakad, fölkeresik apjukat. A nagy árok mentén indultak el, mert gondolták, hogy ott lesz valahol a sok ember közt; — meg-megálltak, a hol legsűrűbb volt a munkás népség s húzták a szebbnél szebb nótákat. Hallotta őket apjuk is; de nem szólt, csak kivette kezeikből a hegedűt s még szívrehatóbban, még siralmasabban húzta, úgy, hogy mind több és több munkás jött oda hallgatni. Odajött utóljára a király is, de csak azért, hogy megszidja az öreget, ki ha már maga nem akar, legalább másokat hagyna dolgozni. Erre azonban nekibúsult az öreg, eldobta hegedűjét s ásót ragadva, menten agyonütötte a királyt. Azért nem készült el a sáncz.

Az egyszerű székudvari csósz, kitől e 12 százados mesét hallottam¹⁾, semmiesetre sem olvasta Theophylaktoszt²⁾, ki elbeszéli, hogy kevéssel a 600. év előtt a Balti-tenger mellől a khágán szlovénokat akart fogadni zsoldjába s ezek el is vették ajándékait, utóbb azonban három kobzos embert küldtek a khágánhoz, hogy múlasztásukat mentegessék. E szlovének, úgymond, mind kobozt viselnek, mert nem szoktak fegyvert forgatni. Náluk nincsen vas; ott békében élnek s minthogy nem hadakoznak, zene-szó mellett mulatnak. A mese, mely némileg arra emlékeztet, Arslánszívű *Richardot* mint kereste hű dalnoka, *Blondel*, különben is két külön nép királyáról szól; s ha cseh királyt említ *Csesz* vagy *Csőrsz* mesebeli avar király helyett, még nem is követ el nagy ethnographiai botlást. Annyi valószínű, hogy hatalmas földműveik ásatásánál hadi foglyokat s meghódolt szláv lakosokat használtak, kik tömegesen épen az avar honfoglalás első éveiben lepték el Cseh- és Morvaországot, az Al-Dunát s általán a Balkán-félsziget éjszaki részeit.

E sánczok eszméjét az avarok Ázsiából hozták magukkal; *Lóczy* és más utazók, kik Ázsia belsejében jártak s kiknek szemléleten alapuló tudományos észleletei igen sok figyelmet érdemelnek, nem haboznak kijelenteni, hogy e találkozás több az egyszerű véletlennél. S ha az ethnographia számol azon lehetőséggel, hogy Amerika indiánjai, kik oly bámulatos mondotkat, óriási mértani idomokat, állatokat stb. ábrázoló földmunkálatokat építettek, voltaképp ural-altájiak s mongolok ivadékai, — miért tagadnók azt, hogy e hazai sánczok mintái szintén Ázsiából kerültek ide? Onnan való az avarnép, melynek közönségesen tulajdonítják, sőt kell is tulajdonítani. Az az ellenvetés, hogy a kivándorlástól a letelepedésig körülbelül

¹⁾ Így különösen Pécskán, melyen, *Rómer* térképe szerint, szintén keresztül húzódik ez árok. Én ott ezt nem láthattam; a kis sánczról azonban hallottam azt a regét, hogy ott »valami cseh király« lakott. A járszági telepesek, kik Gvadányi Peleskei Nótáriusa szerint is cseh, vagy Csósz király árkának hitták e földművet, az otthon megismert nevet, úgy látszik, új lakóhelyük viszonyaira alkalmazták. — ²⁾ VI., 2.

kétszáz év telhetett el, komolyan alig jöhet számba; mert hazát cserélő nép, mely időközben nomádságra volt kárhoztatva, nem kapkod azon nép intézményei után, melynek szomszédságába jutott, hanem az őshazában látottakat követi, mint ahogy gyarmataiban az ősgörög is a hazai oltárról vett parázszaal gyujtott tüzet¹⁾.

Az aradi Ördögárok mellékét hajdan jobbadán rengeteg erdők borították; a szentannai gyűrű készítésénél tehát fát és rőzsét bőségesen használhattak az avarok a föld beégetésére. Annál feltűnőbb, hogy a Papok-halmánál kalászos növények szalmáját használták e célra. Azon környéken tehát földművelést űztek, mit közvetve különben is megerősít Adalbert, az avarok ellen nagy Károly seregében harczolt szemtanúnak tudósítása.

Adalbert szerint »Egy-egy kerítés akkora vala, mekkora távolság van Turicum (Zürich) és Constantia közt. Tölgy-, bükk-, vagy fenyőczölöpök közt húsz láb széles és húsz láb magas töltés kőből és agyagból s tartós gyeppel beburkolva. A kerítésen belül a falvak és lakások úgy valának elhelyezve, hogy egyiktől a másikig elhallott az emberi szó. A kivíthatatlan kőfalakon pedig, szemközt az épületekkel, kapuk voltak, melyeken kívülről befelé s belülről kifelé járhattak. A második kerítésről, mely egyébként ép úgy volt építve, mint az első, tíz német, vagy negyven olasz mértföldnyire vala a harmadik s így tovább, egész a kilencedikig, ámbár nem mind egyenlő nagyságúak. A kerítések közt is a birtokok és lakások mindenfelé úgy valának elrendezve, hogy trombitaszóval adhattak jelentést egymásnak.«

Ezen leírásnak, melynek legalább is van annyi becse, mint egy-egy régi obsitos elbeszélésének Taljánországról, nem egy vonása illik a szentannai gyűrűre. A Zürich és Konstanz közti távolság csak 10 kilométerrel nagyobb, mint a Szent-Anna és Zsadány közt levő. Tölgy és bükkczölöpök bőven kerülhettek a szomszéd erdőkből. A mai méretek nem mondanak ellen Adalbert adatainak. A kő- és agyagtöltés alatt, természetesen, itt is beégetett földet kell értenünk, mert hiszen alföldünkön honnan vették volna a követ az avarok? A kerítésen belül itt is nagy számmal voltak a falvak. Például a zsadányi gyűrű közvetlen közelében Szécsény, Murány, Zsadány, Cserényegyháza (most Csernegyháza), Karány (most Mercyfalva) és Hodony. S tekintve, hogy a fennmaradt három avar név: a Kágán, Baján és Sodán (Zsadány?) szintén *án*-on (lágýtva ma *ányon*) végződik, a zsadányi avartelepek ismertetője, *Péch* József ezeket avar helyneveknek, az -ányt, -ényt pedig avar képzőnek tartja²⁾. Ha van ennek va-

1) A Csörszárkára vonatkozó mondákat és egyéb adatokat l. *Pesty* Frigyesnél, Magyarország. helynevei, I. 71—75. Én csak az aradmegyeieket említettem föl, mikről *Pesty* nem szól. *Pulszky* (az Osztrák-magyar monarchia leírásában, VI. 154.) a népvándorlás korát megelőző időkből valóknak mondja ez óriási, de kezdetleges művet. *Fekete* Zsigmond (Magyarorsz. vizei multjának és vízépítkezésének történelme) avarvízszabályozási munkáknak tartja az Ördögárkát; ez *Ortvai* szerint (Századok, 1883., 166.) »rögeszme«, de avarvoltát nem fessegeti, csupán védelmi természetét hangoztatja. E kérdéssel ő már az *Archaeol. Értesítőben* (IX., 261—6.) is foglalkozott. V. ö. a szentannai avargyűrűről írt értekezésemet az *Arch. Értesítőben* és a *Kölcssey-egyes. évk. I. 185—194. l. — 2) Tört. Ért. 1877. — 54. l.*

lami alapja, úgy figyelmet érdemelnek a mai s a régi Aradmegyének épen az Ördögárok közelében fekvő következő helyei is: Abony, Barakony, Bekény (Bököny), Bodony, Czipány, Csepánháza, Görcsöny, Marján, Mártony (nem Szent-Márton), Meszlénymező, Sebreny, Két-Soprony (ma Sofronya), Szelecsény (ma Selezsán), Temerkény, Torony s a két Zábrány. Sőt, a véghangzót későbbi ragasztéknak véve (mint a hogy Sopronyból Sofronya lett), ide vehetjük Batonya, Csorronya és Gutonya nevét is. De vannak és pedig részént a szentannai avargyűrű közvetlen közelében, részént pedig az árok mentén más, feltűnő módon képzett helyneveink is. Ilyenek: a hat Simánd, a két Zimánd, Zaránd, Szihond (a mai Szionda) s kissé távolabb a két Zerind, Selind (Silingyia), Berend (Berindia), Közönd (Kiszindia), Karánd, Tamánd és Lorándfalva, melyekben az *-ind*nek mindenestre van jelentősége, ha nem is avarértelemben. A Zsadány nevű falvak máshol az is az Ördögárka vidékén fekszenek. S mivel a Csörsz vagy Csersz király regéjében nem hívő nyelv tudósok szerint a Csörsz szó az ördögnek szláv Csert nevéből van elferdítve, mindenestre érdemesek egy kis fejtérésre Aradmegyének Cserne, Csernabarcz, a Földvárral (a gyűrűvel) 1656-ban világosan egynek vett Cserfalva¹⁾, Csernesfalva, Csernakócz, Csertelek, Csesztarócz, a hidegkúti római sánczot metsző Valea Tirşu, legfőképp azonban az 1429-ben említett *Cseregyepűrétje* helynevei²⁾. Ez utóbbi, melyet Csersz gyepű-rétjére magyarázhatunk, nyilván fenntartotta az ilyes földsánczok eredeti magyar gyepű nevét. De fennmaradt a gyepűnek ősnémet *hegin* (Hege, Hecke, Haga, azaz kerítés) neve is *Hegenháza* elnevezésében. E falut 1418—1548. közt mint Csente (Csintye) falu szomszédját, tehát az avargyűrű, Ördögárok és a külső limes közt említik az oklevelek³⁾. Ha ez is véletlen, úgy ugyancsak véletlen találkozás.

A Maros mellett, a mai Arad tájékán még két helynév kelthet feltűnést. Az egyik Bécs, a másik Csesztöreg.

Bécs (Bech) 1421-ben körülbelül ott feküdt, a hol a Temesből Aradba átjövő Ördögárok a Marost érinti. A XV. században valóban gázló volt e helyütt⁴⁾. Bécs nevét közönségesen avar származásúnak tartják s azt hiszik, hogy várat, erődítést jelent⁵⁾. Ily erődítésre szükség is lehetett ottan, hol a töltésvonalat szinte derékszög alatt metszi egy tekintélyes folyó. Még inkább emelte a hely fontosságát azon körülmény, hogy épen e gázló táján szakadt ki a Csesztöreg (Harangod, ma Aranka) folyó a Marosból⁶⁾, hogy

¹⁾ Orsz. lt. Erdélyi Liber Regius, XXVI., 634—5. — ²⁾ A Százazér közelében. Orsz. lt. Dl. 12086. és Haan-Zsilinszky, Békésm. okl. 40—1. — ³⁾ Orsz. lt. Dl. 10711., 13244., 16085., 16157. stb. Hasonló körülmények közt találjuk Hegenföldre nevét Zalában 1418-ból. Orsz. lt. Dl. 10621. — ⁴⁾ Történ. Adattár, III. 343. — ⁵⁾ Ethnographia (szerk. dr. Réthy L.), 1890. — 163. l. — ⁶⁾ A Csesztöreg, melyet a Névtelen Jegyző (44. fej.) Seztüregnek ír, Szabó Károly (a Névt. J. ford., 61. l.) az Arankával veszi egynek. Turegháza nevű pusztja ma is van Német- és Kis-Szent-Péter közt Temesben (a régi Aradban), körülbelül a Csesztöreg kiszakadásánál. Hunfalvy szerint (Ethnogr. 399.) a var, uar vogul és permi

azután a bács megyei Ada átellenében ott ömöljön a Tiszába, a hol a római sánczok elenyésznek. A két Cseszárkot összekötő *Csesztőreg* nevében ismét vonatkozásra kell gondolnunk.

Hagyomány szerint szláv alattvalóikkal ásatták ez árkot az avarok; s láttuk, hogy az árok nevét magát is az ő nyelvökből szokás megfejtteni. A mai Aradvármegyének már az Árpádok idejében is vannak ugyan tősgyökeres magyar helynevei; feltűnően nagy azonban a szláv helynevek száma is e korban s az Anjouk idejében, általában véve pedig a szerbeknek a XV. század első felében tömegesen történt letelepítését megelőző években¹⁾.

A *szláv elemnek* ezen tagadhatatlan terjedtsége adhatott okot és jogot azon föltevésre, hogy a IX. század végén a Tisza és Idfon erdő, a Maros és a Szamos közt szláv pásztorok éltek Mén-Marót uralkodása alatt²⁾. Kazár a kecskepásztor tót neve. S ime, szól a félig népies, félig tudós hagyomány³⁾, »*ügynevezett kazar népek*« lakoznak vala azon földön, hol mi csak avarokat és szlávokat találtunk. Oklevelek tanúsága szerint Biharban és Szatmárban valóban laktak kazarok⁴⁾, magában Aradban (a régi Zarándban) pedig Dézna határában (tehát épen azon tájon, hol a kazár fejedelemség székhelyét keresik) ott találjuk a háromcsúcsú Kozárhegyet⁵⁾. Ha magyarországi kazarokról nem emlékeznek a biznanci írók, ez meg épen nem ok, hogy bennlakásukban kételkedjünk. Mert Dél-Oroszország vezető népei közé tartoztak a kazarok s mégis jobbadán csak arab s perzsa földleírók és utazók tudósításaiból értesülünk viszonyaikról.

nyelven erdőt, hegyet jelent s az Uralt, honnan az avarok útnak indultak, csak varnak, uarnak nevezik, úgy, hogy az avar erdei, hegyi lakót jelentene. Péch (Tört. Ért. 1877. 58. l.) szerint akkor az is valószínű, hogy tőlük ered Ard-el (Erdély) vagyis »erdőn túl«, sőt Arad neve is, mely azt jelentené, hogy ott eredt valami (a Csesztőreg), vagy hogy ott már az avarok idejében erdő volt. Az Arad különben a régi magyaroknál személynév.

1) *Árpádkorbéli*: Birsorog (Basarága), Duburdun, Galosa, Kaprevár, Nikad, Novák, Vojla, Zemerdi. Először *XIV—XVI. századbéli* források említik a következőket: Alatka, Bábolna, Bara, Barza, Bizere, Bodrog, Bozova (Berzova), Branovczi, Bratisinovecze, Breztovecz, Bruznik (vagy Brozink), Bukócz, Csernek, Cserne, Csernabarc, Csernakócz, Csernesfalva, Deszk, Dezne (Dézna), Dobokna, Dobreincze, Dobreszlancz, Dominócz, Dorsz, Dragamanócz, Drugsovczi, Dud, Dumbrava, Gabrilócz, Galsa, Gelvács, Grodona, Guzavina, Gyakorócz, Gyelid, Harna, Kelmák, Kermelovcz, Kalodva, Klethova, Komarovczi, Konop, Krivavára, Karatna (Krokna), Labasócz, Leza, Lippa, Lizthora (Lestyora), Livadia, Lonka, Makra, Makzina, Meszt, Miladini, Milana, Milova, Morács, Negroanolcz (Nigranócz), Panád, Pankota, Paulovcz, Perdeve, Perth, Petrovcz, Pécsk, Plestafalva, Peleszke, Podradje, Ponostefalva, Priskofalva, Radajócz, Radmanócz, Radna, Radovecz, Raznicza, Rosztócz, Sabarsin, Samarovcz, Sestarovczi, Sikula, Siri, Somboly, Spatta, Sterkovác, Stojanovczi, Stregolcz, Szinte, Szlatina, Tornova, Tudurócz, Vinga, Virigkovcz, Viznya, Voksincz, Vonuk, Vrekolcz, Vrecsevcze, Zagorincz, Zamarinócz, Zinteri, Zombró, Zorast stb. E jegyzékben főkép csak a Maros által kettéosztott középkori Aradmegye van tekintetbe véve. — 2) *Pauler*, A magyarok megtelepedéséről. (Századok. 1877. — 390. l.) — 3) Béla király Névtelen Jegyzője, II. fejt. — 4) A magyar faj és művelődés eredete. I. 101. — 5) Déznaváros határjárása 1804-ből.

A középkornak épen ez a szakasza volt az, midőn a legtöbb példát idézhetjük arra nézve, hogy kis törzsek nagy népségeken szereznek vezérszerepet. A normannokon kívül talán felesleges is másokra hivatkozni. Nagy Károly hódításai következtében sem mállott szét az avar népség; de elvesztette egységét, helyi középpontját és részekre szakadt. Ezen tuczatállamok közül való lehetett az, melynek egyik legfőbb gyepúsáncza Szent-Anna vidékén feküdt. A kazarok az avar birodalom gyengülése idejében nyomúlhattak Dél-Oroszországból Magyarországra, hol egyezkedés vagy harcz következtében átvették a hegemoniát azon avartörzsek fölött, melyek a Meszestől a Sebes-Körös jobb oldalán Biharig, Bihar-Zsadánytól s a Sebes-Köröstől délre Aradig s az Ördögárkától keletre Erdély felé bizonytalan határokig tömegesen éltek. Hogy a Tisza balpartján le a Marosig az így nagyjából vázolt határokon kívül csak elszórva lakhattak, bizonyítja a honfoglalás története, mely szerint Szabolcs várától be Erdő-Szádáig és ismét Szabolcstól délkeleten Zilahig; majd onnan ki Székelyhídig, a Berettyó jobb oldalán a Sárrétig s éjszakknak a Tisza dorogmai (borsodi) révéig az első hadjáratban ellenállásra sehol sem találtak a magyarok s Marót csupán a Sebes-Körös balpartjának védelmére szorítottak.

«Különféle nemzetekből összegyülekezett» vitézek harcoltak ellenök¹⁾ a szláv nevű, de kazar földön levő Bellarad vagy Bihar várában. Voltaképp tehát a krónika szerint is sok nyelvű nép fölött uralkodtak a kazarok, kiket csak «ügynevezett» kazaroknak mond maga a Névtelen is. Fejedelmök többnejűsége azt mutatja, hogy mohamedánok voltak. A kazarok tényleg meghallgatták mindhárom egyisten-hívő vallást. Déloroszországi hazájában a többség a zsidóhitet követte ugyan, — nagyobb városokban azonban a mohamedánoknak is voltak mecseteik. Vallástürelmök mellett is megtörténhetett, hogy a mohamedánok egy törzsének oda kellett hagynia hazáját s kisebb csapatban mai honunk földén keresnie új szállást.

Chronológiában, hely és személynevekben tévedhetett a krónika; de tényül fogadhatjuk el, hogy a Körösök és a Maros közt szláv népeken valóban egy uraltáji néptörzs uralkodott. S e törzsszel kellett számolniok a honfoglaló magyaroknak.

¹⁾ *Névtelen Jegyző*, 51. fej.

